

**AZ 1838. ÉVI ÁRVÍZ HATÁSA
PEST ÉPÍTÉSZETÉRE**

ÍRTA

BIERBAUER VIRGIL

I.

A városok kialakulása többé-kevésbé ösztönös. A földrajzi és gazdaságföldrajzi erők játéka idézi elő az emberi telepedéseket, amelyek nőnek, mint a növények, felvirágnak és elpusztulnak, hogy néha később a körülmények sajátos összetalálkozása révén újra feltámadjanak. Életük során akár a természet más egyedeit, katasztrófák érik a városokat, amely katasztrófák természetük szerint különbözők. Majd emberi eredetűek, — háborúk, fegyveres vagy gazdasági háborúk, — majd elemi természetűek, tűz és víz a városok nagy kártevői, amelyek nem egyszer órák alatt romhalmazzá teszik az évszázadok munkája árán nőtt városokat, hogy hosszabb-rövidebb idő alatt új fejlődésnek indulva, nagyobbak legyenek, mint valaha.

A későbbi időből visszafelé tekintő, a történet folyamatát figyelő mai ember nem egyszer elcsodálkozik, amint a városok története fölé hajlik. Visszafelé nézve, ismerve a városnak fokozatosan kialakult jelentőségét, elcsodálkozik, hogy a város alapítói, építői a természetes adottságokat mily kevésbé látták át, hogy a város szinte csak ösztönösen és ezért sokszor mennyire zavarosan nőtt fel a maga életterében. A legtöbbször hiányzott a racionális telepedési, építési terv, az utakat, ahogy Le Corbusier egyszer találóan írta, úgy húzták meg, ahogy a szamar haladt, kitérve az egyenesből egy-egy csábító bogáncs kedvéért. Ennek az oka az,

hogy a földrajzi és gazdasági körülményeket ösztönösen megérző első telepesek s utódaik sohasem gondoltak arra, hogy városok egész nagyra fog nőni. További meggondolások nélkül építkeztek az emberek az első piac- és vásártér körül, ahol egymást keresztezték a főútvonalak s építkeztek az utak mentén a táj végtelenjébe, az utak alkotta közöket kuszán rakták tele házaikkal. Így nőtt fel a legtöbb város, kivételt csak néhány tudatosan és tervszerűen alapított koloniális város alkot, amelynek a római városok voltak, amilyen az U. S. A. szövetségi városa: Washington, amelyet Jefferson elnök L'Enfant kristálytisztá tervei nyomán építtetett fel a Capitolium körül.

De még ennél is meglepőbb az, hogy nagy elemi katasztrófák után is minő ritka a tervszerű újjáépítés! Világhírű Londonnak Cristopher Wren tervei szerinti újjáépítése az 1666. évi nagy tüzet követő időkben.

Budapest történetében két olyan időpont is volt, amikor a tervszerű újjáépítésre alkalom adódott volna. Az egyik 1686-ban a törökök távozása után következett be, amikor Pest és Buda egyaránt romokban heverték, — a másik százötven évvel későbbi, az 1838. évi nagy árvíz utáni. Mindkét esetben elmulasztották a nagyszabású újjáépítési tervnek felállítását, más és más okokból, melyeket felette tanulságos alaposan megismerni.

1686 után Magyarországon korlátlan kényúr volt a bécsi Udvari Haditanács, amely a felszabadult területek sorsát katonai parancsuralommal intézte a habsburgi politikának jegyében. Magyarország, a független magyar királyság újra felvirágoztatása szóba sem jöhetett, az ország területével Bécsnek csak két célja volt: hazánk kelet felé a birodalom defenzív, nyugat felé a birodalom támadó céljait volt hivatott szolgálni. Ennek jegyében a Belgrádig elnyúló területet egyfelől a török elleni védelmi övezetnek, a birodalom glaciájának szánták, — másfelől e termékeny ország rész feladata volt a Nyugatra, Franciaország és Olaszország felé aktív császári

politikát, mint hadtápterület kiszolgálni. A magyar királyok egykor ragyogó fővárosát Pest, Buda, Óbudát csak katonai állomáshelyeknek tekintették. A haditanács irtózott azoknak újra benépesítésétől, városias felvirágoztatásától. Ezért senki sem gondolt arra, hogy a Budán állandóan megforduló, városépítésben bizonyára tapasztalt olasz hadimérnökök e városok számára szabatos, korszerű újjáépítési tervet készítsenek. Legfeljebb arról lehetett ekkor szó, hogy a romokat kitatarozzák, hogy így a beszállásolási igényeket ki lehessen elégíteni. Érdeemes császárhű elemek, katonák és hivatalnokok, maguk számára építhettek is, felépíthették a romokat. Ez magyarázza Pest város csigalassúságú újjáépítését. Némi életet hozott ebbe a lassú felvirradásba a szerzetesrendeknek Pestre való visszatérése. A kormányzat azokat szívesen látta, mert azokat úgyszólván ingyenes munkatársainak tekintette a Koionics-féle rendőrállam kiépítésében. Ezért azoknak szívesen adtak akár jelentősebb telkeket is városunk területén. A legegyszerűbb pedig az volt, ha nékik a török idők előtti, általuk is ismert telkeiket adták vissza, annál is inkább, mert régi telkeiken épült török djamik legalább is átmenetileg templomul is használhatók voltak. Így a XVIII. század elejei Pest teleoedési rendszerének magvává a középkori szerzetes épületek telkein emelt új szerzetesi épületek váltak. Ez maga után vonta e város egykori úthálózatának újraszületését, illetve megrögzítését és így a Belváros, mint a Vár, útrendszere ma is nagyjából megfelel a középkorinak. Ez eljárásra jellemző a pesti belváros: a ferenciek a Hatvani-utca menti XIII. századi kolostoruk helyén rendezkedtek be, az Ágostonrendiek, a Domonkosrendiek egykori Lipót-, ma Váci-utcai telkét nyerték el, amely később az Angolkisasszonyokra szállt át, a Pálosok újra egykori kolostoruk birtokába jutottak, a mai Prohászka-utca sarkán. A Klarisszák óbudai rendházának leányintézetét a pálos apácák hajdani kolostori telkére építhették, — ez a rendház ma a Közgazdasági egyetem,

a szerviták pedig a majdani Invalidus palota telkének sarkán álló djamit kapták meg, hogy onnan később a szemközti, ma is birtokolt telkükre költözzenek. Az egykori kristályosodási pontok rögzítették meg a régi középkori utcahálózatot, amely a XVIII. század folyamán igen lassan és fokozatosan, nagyobbára a legszűkösebb szegénység jegyében épült ki és csak a század végén érkezett némi polgári csinosodáshoz.

A dolgok illetén alakulásának megvoltak a maguk következményei: az utcahálózat szűk és szegényes lett, sőt a nagyobb forgalmi összefüggések is zavarosakká váltak. Pest helyét ősidők, évezredek óta meghatározta a belvárosi templom helyétől északra fekvő s a Tabánba torkoló, az Ördögárok átszántotta völgyülethez vezető dunai átjáró, amely ideálisan vezette a mai Kálvin-tér felől érkező déli országutakat, mint a Hatvan felől érkező keleti és észak-keleti forgalmat a gázlóhoz s az így átjárót alkotott a nyugati bécsi úthoz, mint a délkeleti Székesfehérváron át Itália felé haladó úthoz. Pest XVIII. századi kialakulása, a belvárosi templom körül felépülő zeg-zugos utcájú városrész az átjárót északabbra tolta és ezért a XVIII. századvégi hajóhid a város északi falai felett nyert elhelyezést. Ennek az volt a következménye, hogy a nagy országutak forgalma a városfalakon kívül érte el a Dunát és a híd neki vezetett a várhegy déli végének. Ez útvonal mindenfelé kerülőkre kényszerítette a forgalmat. Kézenfekvő, hogy mindez egy 1700 körül felállított városrendezési tervvel kényelmesen megelőzhető lett volna. A 250 év előtti császári politika tehát máig is érezhető súlyos városépítészeti következményekkel járt.

A XVIII. század utolsó negyedében az ország gazdaságának fokozatos fellendülése Pestre is megtette hatását. Az alföldi és dunai kereskedelem mindinkább Pesten csoportosult, a város forgalma egyre nőtt, úgyannyira, hogy a Tanács is ráeszmélt a rábízott város jelentőségére, a város csinosításának szükségés-

ségére. A Belvárosban az utcákat már kikövezték és 1783-ban már a falakon kívüli utcák kövezésére is parancs érkezett Bécsből. A népesség gyors növekedése, a vásárforgalom mind nagyobb arányú kialakulása egy új Vásártérnek és egy azt körülvevő új városrésznek megnyitását hozta napirendre és pedig a városfaltól északra fekvő telkeken. II. József kevés lelkesedéssel hallott e tervről s 1785-ben ezeket írta Pest királyi biztosának: »Az ember azt, ami neki kellemes általában hasznosnak is tekinti. Mindig csak túlzott olcsóságot, kényelmet és tisztaságot kívánnak, tekintet nélkül arra, hogy mit bírnak el a városok és mit nem. Éppen ezért nem is igen lenne kívánatos, hogy ezek a városok, különösen Pest, — házakkal még jobban megnagyobbíthassanak, megtoldassanak, mert a városok nagy terjeszkedése kezeket von el a kultúrától.« Mégis, amikor 1786-ban megindul a hírhedt Újépület felépítése a város által ajándékozott 17.800 négyszögölnyi telken és az 1787. évi török háború Pest kereskedelmi forgalmát ismét felfokozza, a Vásártér és az új városrész megnyitásának tervét II. József is jóváhagyja. Hosszas belső viták után 1789-ben e területen áruba is bocsátanak a mai Erzsébet-tér környékén, az új Vásártér oldalain 139 házhelyet. Ez volt a kezdete annak az új városrésznek, amely 138 éven át a Lipótváros nevet viselte. E házhelyek Ballá Antal 1789. évi várostervén jól látszanak. A telkek hamarosan elkelték és mivel azokon a tulajdonosoknak záros határidőn belül kellett építkezniök, a városnegyedben ezeken a telkeken és a környezőkön 1802-ben már 208 ház állott.

Schilson János gróf udvari kamarai adminisztrátor bizakodva nézte Pest jövőjét és az új városnegyedben Vigadó és Színház-épületet kívánt emelni, amihez az uralkodó jóváhagyását is megszerezte, aki is a mai Deák Ferenc-utca, Erzsébet-tér közötti telket, ahol ma az Adria biztosító intézet palotája áll, jelölte ki ez épület számára. 1790-ben F. A. Hillebrandt udvari építész már tervet is készített annak felépítésére. II. József halála azonban

annyira megváltoztatta a közigazgatási viszonyokat, hogy a terv megvalósítása hosszú halasztást szenvedett és Hillebrandt tervének kivételére nem került sor.

Hogy a Belvároson túli Pest milyen volt a XVIII. század végén, arról jó képet ad Ballá Antal térképe. A Váci-út, ma Vilmos császár-út, Károly-körút, Hatvani-út, ma Rákóczi-út közötti külváros ma is létező úthálózata már ekkor nagyobbára kialakult, s a kisebb-nagyobb telkeken a kertekben szerteszórt házak csakhamar benépesítették ezt a vidéket s ott 1795-ben már 749 házat számoltak. A Hatvani-út és Üilői-út közötti terület még inkább falusias jellegű volt. A Múzeum-körút menti területen ki egészen a mai nagykörút vonaláig egy-egy házzal beépített nagyobb telkek voltak és itt állott a városi majorság épülecsoportja is, viszont a negyed külső része nagyobbára apró telkekre oszlott. E városrész házainak száma elérte a 800-at. Egészen ritkán be-telepített jellegű volt 222 házával a Ferencváros.

A 90-es évek közepén Hülff Móric Bálint őrnagy, mint városi szépítő biztos, erős kézzel igyekezett csinosítani a reábízott várost. Mindenekelőtt a városi terület lejtmeretezését sürgette, elrendelte az utcakövezetek rendbeszedését és ezért 1798-ban már állandó városi kövező munkáscsoportot kívánt alkalmazni, ugyanakkor intézkedett a csatornák és azok dunai nyílásainak helyreállításáról. Ugyanő elevenítette fel ismét a város felmérésének kérdését és ezzel a munkával az Újépület építésével Pestre került Hild Jánost szerette volna megbízatni. Amikor e javaslatát az állami hatóságok jóváhagyták, a városi politika Hild személyét elejtette és Dégen János mérnököt alkalmazta, mint a város időrendben legelső műszaki tisztviselőjét.

A város pénzügyeinek rendezetlensége folytán az utak rendszeres karbantartása sem volt lehetséges, állandóak a panaszok úgy a katonai igazgatás, mint a város polgársága részéről. Éveken át fentről-lentről sürgetik a várost, hogy legalább a főutvonalak

kiépítéséről gondoskodják, azonban hasztalan. A város szegénysége az ilyen költséges munkákra módot nem ad. Így például 1802-ben, a tervezett nagy hadgyakorlatok előestéjén igen nagyok a panaszok az Üllői-úti állapotok miatt. A város azonban az előirányzat szerint szükséges 25.000 forint helyett csak 8000 forintot engedélyezhet az út rendezésére. Dégennek végül is sikerül e feladatot 16.000 forintért kielégítően megoldani. A mai Városligethez — amely akkor Batthyány József hercegprímás kertje volt — kivezető fasort az útmentén fekvő telkek eladásával már 1799-ben sikerült megépíteni.

Gyorsabbütemű fejlődésnek indult Pest, amikor 1804 őszén József nádor vállalta magára a város szépítésének gondjait. Úgy látszik, hogy ez elhatározás mögött bizonyos világpolitikai indokok rejtőztek s a nádor elhatározását a kitűnő hadvezérnek, Károly főhercegnek ez évi pesti tartózkodása során lefolyt megbeszélések alapozták meg. A napóleoni háborúk súlyos fordulatai felfokozták Magyarország értékét az összbirodalom keretében. 1805-ben Bécsset megszállották a francia császári seregek s talán ez tette időszerűvé azt a gondolatot, hogy egyszer Pest-Buda még az uralkodóház székhelyévé is válhat, tehát foglalkozni kell Pest szépítésével.

A nádor ilyenirányú első cselekedete 1804 november 16.-i Pest városhoz intézett leirata volt, amely már teljes városfejlesztési programot tartalmazott. Ebben mindenekelőtt a Belváros utcáinak új építkezések során való kiegyenesítését és kiszélesítését, a város legjelentősebb épületének, a Gránátos laktanyának láthatóvá tételére, a Szervita kolostor kitelepítését, a Dunapart szabályozását és kikövezését írja elő. A Lipótvárosban a nádor el kívánta készíttetni a Dunapart szabályozását és sétányá alakítását. Ugyanott, a mai Szent István-téren jelölte ki a Szerviták új kolostorának helyét. A külvárosokra nézve előírta az utcák szabályozási terveinek elkészítését. A város Tanácsa e programot tárgyalás alá vette, bizottságot alakított és most már Hild Jánost

bízta meg a szabályozási terv kidolgozásával, ilyenformán Hild csak közel egy évtizeddel később kezdhetette meg alapvető munkáját. 1805 tavaszára már előirányzatot készített az elvégzendő munkákról, melyek költségét közel egy millió forintra becsülte s annak fedezésére a Lipótvárosi telkek eladását hozta javaslatba. Elgondolásának merészségéről képet ad az, hogy 1801-ben Pest város összes bevételei 500.000 forintra rúgtak. Hild elképzeléseit közismert tervében vetette papírra. Azokat Bécsben is jóváhagyták és 1808-ban megalakult a Királyi Szépítő Bizottság, amely egyrészt a tervek fokozatos anyagi végrehajtásának megbízottja lett, másrészt minden pesti építkezést ellenőrizni hivatott volt.

Mint a múlt hagyatékát vette át a Szépítő Bizottság a pesti Színház és Vigadó felépítésének feladatát is. Hillebrandt után Hild János, a városterv szerzője foglalkozott a színház tervezésével s 1802-ben terveket készített a mai Deák Ferenc-utca, Vigadó-tér, Vigadó-utca közötti téren emelendő vigadó- és színházépületre, s azokat a város felhívására ismételten átdolgozta. De 1808 lett, amikor a színházépületet Bécsben is jóváhagyták, de ott a bécsi Aman János nyerte el a tervezési megbízást. A kivitelt 1809—12. között Pollack Mihály végezte, aki a telek dunai oldalán 1828—32. között a saját tervei szerint felépítette a Vigadót is. Ez építkezések nem csekély pénzügyi gondjait a Szépítőbizottság viselte és pedig abból a hatalmas alapból, amely a lipótvárosi telkeknek eladásából gyűlt össze. Hogy a Szépítő Bizottság pénzgazdálkodása milyen méretű volt, azt megvilágítja az a tény, hogy Pest város 1810. évi P6 milliós költségvetésében a Szépítő Bizottság pénzkezelése 894.000 forint tőkeértékkel szerepelt s a későbbi költségvetésekben az évi dotáció mindössze 90.000 forinttal jelentkezik, ami akkor a költségvetés kiadási oldalának 16%-át jelentette.

A Szépítő Bizottság városfejlesztési munkájáról képet ad az, hogy az 1802-től 1830-ig terjedő időszakban a házak száma Pesten 2900-ról 4500-ra emelkedett. A Bizottság működésének első

14 éve alatt (1809—1822.) 600 ház felépítését engedélyezte, 1829—1837. között további 540 engedélyt adott ki (az 1822—29. közötti adatok csonkán maradtak meg). 1827-ben a Szépítő Bizottság részletes jelentéssel számolt be a közel 200 év előtti programban felvett munkák elvégzéséről: megemlíti az új színház felépítését, a régi várfalak és kapuk lebontását, megemlíti, hogy rendeztetett a Gránátos palota környéke, a hajóhivatal kihelyeztetett a városból, felépült az új sóhivatal, szabályoztatott a halpiac, a Fűvészkert a városból kihelyeztetett az Üllői-útra, fasorok létesültek, az utcák kiköveztettek, a csatornák kiépültek, a dunaparti sétautakat kiszélesítették, részben és a lehetőségek szerint kiegyenesítették az utcákat és részben elkészült a Városliget fásítása. Viszont, mint elvégezetlen munkák szerepelnek: a Szerviták kihelyezése a Lipótvárosba, kertjüknek a Gránátos palota előtti térré alakítása, a Piarista kolostor áthelyezése, új Városház építése, a Rákos-patak szabályozása.

Ha gondolatban végigjárjuk a 30-as évek közepének Pestjét, a mint az elénk rajzolódik a régi metszetekben és a Szépítő Bizottság irataiban őrzött ezernyi tervben, akkor egy csinosodó, mind jelentősebbé nőtt város képe rajzolódik elénk és megértjük azt, hogy amikor az agg Kazinczy 30 éves távollét után Pestre érkezett, különbnek látta, mint az emlékezetében élő XVIII. századvégi várost és úgy találta, hogy a város »igazi metropolissá« lett, amelyben olyan, akkor egészen újszerű épületeket láthatott, mint a Brudern-palotát fedett üzletsorával, a Színházat, a Kereskedők Csarnokát, Pfeffer Dunafürdőjét, a Dunapart palotáinak pompázatos sorát. A Kazinczy látogatását követő évtized csak fokozta ezt a kialakuló, igazán európai városiasodást, melyet építészetiileg irányítottak Pollack Mihály nagy alkotásai: a nagyszabású, remekbe dolgozott Vigadó, a Nemzeti Múzeum, számos magánpalota és bérház és kinn a József külvárosban befejezett Ludovika katonai akadémia nagyszerű épülete.

Persze még sok tennivaló volt hátra és pedig nemcsak az, ami a Szépitő Bizottság szűkszáví felsorolásából kitűnik. Gróf Széchenyi István, a magyar viszonyok európai látószögű és kérélhetetlen kritikusa, Pestet, mint poros piszkos várost jellemzi a »Pesti Por és Sár« címén ez években írt, de csak halála után kiadott remek könyvében. Különösen a Dunapart szánalmas állapota bántotta Széchenyit: »Csak ezelőtt 20 évvel nem ötlött oly erővel szemünkbe mindazon hiány, melynek látása most annyira botránykoztat. Pedig 20 évvel ezelőtt Pest csak nem volt az, ami ma, fa sem volt több, por sem volt kevesebb. Mind igaz, de akkor inkább vala egyhangban a rondaság, a még akkor aránylag ronda hellyel, mint a rondaság ma, a már csinosabb épületű és elrendeltebb utcájú várossal. Akkor midőn egyes házak közt Kemnitzeré — a későbbi dunaparti Angol Királynő szálló — legelső és szinte egyedüli volt, mi is minden pretenzió nélküliek valánk. De most már jól esik nekünk is ha Budapestet, mint szebb városok során állót emlegetni kezdik ... De Pest poros, Buda hegyei kiégettek, a Dunapart szennyos. Mindezen segíteni kell, de szervesen. Oka tespedtségünknek annak nem tudása, miképen segíthetnénk bajainkon, mely bajokat azokra nézve, kik télen nyáron Pest Budán maradni kénytelenek, én legalább valódi szerencsétlenségnek tartok, minthogy saját ízlésem szerint akármit szenvednék inkább, mint a természet szép színeitől örökké eltiltva s kénytelen lenni Budapestben a szőke Dunát, szennyos dunapartokat, kiégett budai szőlőket, kert nélküli házakat, minden fátúl eltiltott utcák s tereket, szóval az egész láthatárt, mindig s mindent hamuszínű köntösben nézni s a természet sokszínű bájai helyett öröklég a homokbajaival küzködni. Sokan, kiknek módjuk volt körülnézni kissé a világban, tanúi lesznek annak, hogy mindenütt kisebb-nagyobb mértékben csak iparkodnak a lakosok lakhelyeiket csinosítani s városaikat a szép természet ékességeivel felruházni . . . Néhány évvel ezelőtt a pesti kereskedőség épületéből, — hol akkoron

laktam — Vác felé tekint csekély személyemet látogatásával megbecsülendő P. úr. Alkonyat tája volt, s a nem régiben esett eső különös elevenséggel ruházá fel a budai hegyek ormait s a legszebb zöld függött a Pest és budai szigetekről a, Dunának tiszta tükreiben. P. elragadtatással — mint ki örülni és büszkélkedni mer barátján, gyermekén, hazáján — kezemet szorítva hangosan kiáltja az egekbe: már ennél gyönyörűbb vidék, kisebb fekvés nem létezhet. Több hónappal később, midőn napról, napra szárazabb lőn a táj, s a valaha volt esőnek legcsekélyebb jelei végkép is eltűntek, a véletlen viszont H.-val hozott össze. Ezzel történetből egészen kocsin jöttem a városig a Kerepesi-úton s oly vastag széllel s még vastagabb porral szemközt, hogy H. hozzám, szorosan mellette ülőhöz, enyelgőleg Isten hozzádot intéz, s mi egy darabig nem mint ködben levők, mert ez kevés volna, hanem mint lavinával borítottak, betű szerint egy cseppet sem láttuk egymást, s végre midőn némi lankadásra fordul a porvész, H. így kezdi beszédét: ennél kutyább helyet az Úristen még haragjában sem alkotott.« Széchenyi maga már az árvíz előtti években kezdeményező lépéseket tett a város szebbé tételére. Már 1836-ban felvetette azt a tervét, hogy a Színház-tér északi oldalán éktelenkedő Harmincad-házat távolítsák el ő hajlandó azt a Dunapart felső részén újra megépíteni és a neki átadott telken egy pompás háromemeletes házat emelni. A Nádor Széchenyi ajánlatát megküldötte a Szépítő Bizottságnak, amely azonban nem akart e kérdésben nyilatkozni és a városi Tanácshoz utalta az ügyet, azzal hogy megállapítandó, hogy vajjon a városnak a Harmincad-ház telkére nem lesz-e szüksége valaminő más célra. Azonban ettől kezdve állandóan napirenden maradt a Harmincad-ház elhelyezésének kérdése. Az árvíz lezajlása után Széchenyi ezt a problémát újra elővette és egyenesen a királyhoz fordult a telek másirányú felhasználása tárgyában. Amikor a városi Tanács ezt megtudta és neheztelésének kifejezést adott, akkor Széchenyi kijelentette, hogy amennyiben

a város ezen a telken felépíti új székházát, a maga részéről nem avatkozik tovább e kérdésbe, de a város kötelezőleg nyilatkozzék. Ekkor a Tanács az egész kérdést egy albizottságnak adta át, hogy az megállapítsa, hogy minő hivatalok helyeztessenek majd el ez új városházában. Az eredmény természetesen az volt, hogy semmi sem történt. Széchenyi évekkel később, 1841-ben újra foglalkozni kezdett a Harmincad-ház telkének megoldásával, sőt Hild Józseffel egy mára már fel nem lelhető tervet is készíttetett, amely leírása szerint egy háromemeletes, a színháztér és a József-tér oldalán íélhajtós palotát ábrázolt. Ekkor felszólították, hogy tegyen határozott ajánlatot. — az ügy azonban ismét elaludt s mint ismeretes, a Harmincad-ház erről a telekről csak a Szabadságharc után került el s az 50-es évek elején a város a telket négy részre parcellázva bérházak számára áruba bocsátotta.

Gróf Széchenyi másik jelentős városépítési elgondolása volt az a javaslata, hogy a Nemzeti Színház a Dunaparton, a Hild építette Kereskedők Csarnokával — a mai Generali Biztosító palotájával — szemközti telken, a későbbi Európa-szállodával, a mai rendőrfőkapitányság előtt épüljön fel. Sajnos annak dacára, hogy a felsőség hozzájárult e teleknek ilyenén felhasználásához, sőt a város számítván a nemzet segítségére is, hajlandónak nyilatkozott a Nemzeti Színházat itt felépíteni, — a vármegye lelkes alispánja, Földváry győzött és a nemzet színháza a Grassalkovich által felajánlott telken épült meg. A székesfőváros városépítési ügyosztályának tervtárában sikerült egy 1835. október 25.-i Pollack Mihálytól eredő helyszínrajzot felfedezni, amely a dunaparti Nemzeti Színházat, s mögötte az Árpád-utca magasságában pedig a Harmincad-házat tünteti fel. Látnivaló tehát, hogy gróf Széchenyi Istvánban minő nagyszabású városépítési gondolatok éltek, amelyeket sajnos a kor éppen oly kevésbé értett meg, mint politikai gondolatait. Széchenyi elképzelése szervesen továbbfejlesztette volna a Dunasornak akkor már a mai Ferenc József-

térig elnyúló nagyszerű képét és e gondolatnak megvalósítása szervesen magával hozta volna a Felső Dunapart rendszeres kiépítését.

A régi metszetekből és vízfestményekből tudjuk, hogy a Duna-part ekkor végig egy menedékes, a Dunába lenyúló terület volt, sáros és poros, s ahogy Széchenyi leírta, magas vízálláskor járhatatlan, a Duna apadásakor szeméttel és hordalékkal borított terület, amelyen a vásárok minden rondasága és szemetje ormótlankodott. A Duna partfala csak egy egész kis részen, a hajóhídtól jobbra és balra épülte meg, s innen lefelé és felfelé az ú. n. Soroksári és vízafogó-gátig olyan volt, amilyenné a Duna sodra növekvő és apadó árja formálta.

Ilyen körülmények között nem csodálatos, hogy az 1732 és 1830 közötti 12 árvíz, kisebb nagyobb mértékben ismételtlen tönkretette azt, amit a város szorgos polgársága alkotott. Az 1799-i árvíz a mai Duna szempont feletti 7.26 m magasságot érte el, s tönkretette a Ferencváros házait. Azóta az árvizek szintje állandóan növekedett, s így következett be az 1838. évi katasztrófa, amikor a legnagyobb vízállás már elérte a 9.27 m magasságot s a 4754 pesti ház közül csak 1146 maradt épen, A többi vagy összedült, vagy súlyos károkat szenvedett.

Az eddigiekben röviden vázoltuk Pestnek az árvíz előtti 140 évben lejátszódott felvirágzását, mert úgy láttuk, hogy ezzel megvilágíthatjuk egyrészt az 1838. évi helyzetet, másrészt pedig hogy így rávilágíthatunk azokra az alkotó erőkre, amelyek a XIX. század elejei Pestnek városépítési tényezői voltak. De magyarázza mindez azt is, hogy a katasztrófa minő nagy volt és mit pusztított el. E kötet további tanulmányainak írói részletesen kifejtették, hogy minő vízrajzi okok, a véletlenek minő találkozása idézte elő a megmérhetetlen szerencsétlenséget. Építészeti szempontból mindenesetre megállapítható az, hogy a város, mint annak szervezésével és rendezésével megbízott

hatósága, a Szépítő Bizottság, az 1799. évi árvíz és az azóta megfigyelt vízmozgások figyelmeztetéseiről megfeledezett akkor, amikor a Lipótvárosi telkek eladásából felnöött alapokból olyan jelentős középületek létesítésére, amilyenek a Színház és Vigadó volt sok százezer forintot fordított, elhanyagolta a Duna medrének megfelelő kiképzését, az árvíz elleni védekezés kérdésének megoldását, nevezetesen a Duna partfalának kiépítését.

II.

A Szépítő Bizottság mély megdöbbenéssel vette a katasztrófát. Az azután következő első napokban természetesen a legégetőbb gond, a legégetőbb bajokon való segítség foglalt el mindenkit. De már április első napjaiban a Nádor a helyreállítás és jobb jövő megalapozása felé fordította a Bizottság figyelmét. Az iratok összevetéséből kitűnik, hogy ezt megelőzőleg a Nádornál nagyjelentőségű tanácskozások folyhattak, amelyeken a Szépítő Bizottság tagjai behatóan megvitattak az eseményeket és a teendőket, mert hisz a nádori leirat már egész határozott utasításokat tartalmazott. Ebből arra lehet következtetni, hogy a szakértők nyíltan elmondották felfogásukat a katasztrófa okairól és vázolták legelső teendőket. Ezek között első lehetett az, hogy a nádor a szakértőktől határozott és egyértelmű áttekinthető szakvéleményt kívánt, amely megmagyarázhatóvá tette a katasztrófa roppant mértékeit. Ugyanis az iratokból kitűnik, hogy a katasztrófa utáni hetekben, mintahogy az ilyenkor történni szokott, kósza hírek keltek lábra és a legkalandosabb módon magyarázták a nagyszámú házbedüéseket, nevezetesen azt a körülményt, hogy a víztömegek visszavonulásakor sorozatos újabb beomlások következtek be. E szakvélemény elkészítésére egy bizottságot alakítottak helyi és bécsi szakértőkből, a polgármester elnöklete alatt. A bécsi műegyetem Sprenger Pál tanárt küldötte ki, a pesti

építőmesterek és építőiparosok közül Pollack Mihály és Wieser Antal ácsmester voltak tagjai a bizottságnak. A terjedelmes 1838 áprilisi keltű szakjelentés egy rendkívül alapos és érdekes írásmű, amely részletesen igyekszik megmagyarázni a bekövetkezett sajnálatos eseményeket. A szakértők szerint a károkat elsősorban a város területére ömlő vizek nagy tömege és jelentős sebessége okozta és ezért az áradat legelőször is a vályogból épült házakat támadta meg, — hiszen a házak közül csaknem 2300 épült vályogból és döngölt földből — ezek falai semmiféle ellentállást nem mutattak a vizekkel szemben. Azonban az árvíz folyamán nagyszámú kőház is bedült, — s ez volt a legmegdöbbentőbb és a közönség előtt megmagyarázhatatlan.

Pollack és Wieser, akik a bedülések lejátszódását megfigyelhették, a jelentésben részletesen megmagyarázták ezeknek okait. Reámutattak mindenekelőtt a talajviszonyokra: a város altalaja 6—8 láb mélységig feltöltés, alatta 7—9 lábnyi vastagságú kavicsréteg vonul el, amelyik egy rendkívül vastag szürke agyagrétegben fekszik. A kavicsréteg a Duna partja felé nagyobb szemcséjű, — a Rákos-patak felé ritkább szemcséjű, s egyes helyeken a kavics-tömegek közepében kisebb-nagyobb terjedelmű tiszta homokszemcséket is találhatni. A legjobban és legbecsületesebben megépített házak alapjai a kavicsrétegen fekszenek. Kisebb árvizek idején a vizek lassan átszűrődtek a kavicsrétegen s alulról betörték a pincékbe, azokat többé-kevésbé elárasztván. Már az ilyen vízbeszüremlések is okoztak károkat, különösen ha hosszabb ideig tartott a magas vízállás. A lentől feltörő víz az altalajból kimosta és magával sodorta a finomabb homokszemcséket, a víz visszavonulása után az, mint iszap maradt vissza. Ez azonban föllazította az altalajt, ott mintegy apró üregek maradtak és ilyenkor a házak nagy súlya összepréselte a lazább altalajt, aminek következtében süppedések állottak elő és a kő- és téglafalak is megrepedeztek. Amikor az árvíz olyan hosszú ideig tartott, mint

1838-ban, akkor ez a hatás természetesen még fokozódott, különösen ott, ahol a házak sűrűn egymás mellett állottak és az általajnak egységét jobban megbontották, amit még fokoztak a sűrűn előforduló kutak és pöcegödrök.

Amint azután a nagy árvíz nőtt és a vízszint emelkedett, a csatornahálózaton át is mind nagyobb víztömegek törtek be és megnövelték a pincékbe ömlött vízmennyiséget. Az árvíz elmúltával ezek a vizek nagyobbára lefelé távoztak és ekkor az általajban a Duna irányában támadt mozgás ismét nagy mennyiségben vitte magával a finomabb szemcséjű homokot. Az így megritkított talajra a házak falai erős nyomást gyakoroltak és még erősebb mértékben jelentkeztek a süppedések. A folyamatnak ez a lejátszódása idézte elő, hogy egyes helyeken a falbeomlások csak későbbi időpontra következtek be, gyakran akkor, amikor az árvíz már végleg elmúltnak látszott.

Az áradat emelkedésével mind több támadás érte a falakat: néha a rosszul feltöltött utcákból szivárgott át a víz az oldalfalakon és végül a pinceablakokon zuhogott be színültig megtöltvén a pincéket. Ilyenkor a víz roppant súlya fentről törte át a pincék padozatát, amely folyamat még inkább fokozódott azokban az esetekben, amikor mélyebb és kevésbé mély pincék váltakoztak. Ilyen esetekben a vizek visszavonulásakor kezdődött a katasztrófának második, az épületek sorsára legvégzetesebb része, amely alámosta a falakat, azok alól vitte el az általajt. Különösen szenvedtek a középső főfalak alapjai, amelyeket az összegyűlt víztömegek mindkét oldalról támadtak meg és amelyek kétoldali terhelés alatt állván, nagyobb nyomást is gyakoroltak. A különböző mélységű szomszédos pincék esetében a víz nem egyszer oldalról is bedöntötte a falakat. Megfigyelték a szakértők azt is, hogy igen súlyos szerencsétlenségeket okozott az a körülmény, hogy egyes helyeken az árvíz előtti időkben a földszinti boltnyílásokat utóbb szélesebbre nyitották és ezért a pilléreket

minden meggondolás nélkül lefáragták, — akárcsak 1936-ban a Rákóczi-úti házbeomlás esetében —.

A szakértők megvizsgálták a Pesten használt építőanyagok viselkedését az árvíz alatt. Megállapították, hogy kevés város rendelkezik annyiféle kitűnő építőkövel, mint Pest, — a kérdés az, hogy vajjon az építkezéseknél azokat használják-e fel és ha igen, miként történik ez? Megállapították, hogy budafoki kitűnő, könnyű és tömör kő a felhasználás után megkeményedik, de viszont az alapokban hidroszkopikus mivoltánál fogva nem volna felhasználandó. Mindenesetre lényeges, az egyes kövek szakszerű egymásbakötése, a kifogástalan kötőanyag, a jó zsíros mészhabarc, alkalmazása.

Mindent egybevetve, a szakértők arra a meggyőződésre jutottak, hogy a jövőben hasonló tömegkatasztrófák csak akkor lesznek elkerülhetők, ha az építésügyet alaposan szabályozzák, ha mindenki betartja a szabályokat, s ha a hatóság azok betartását hatályosan ellenőrzi.

Ezzel a véleményükkel a szakértők rámutattak a pest-városi építésnek egyik legfőbb bajára: a szakszerűtlen és ellenőrizhetetlen építkezésekre, amelyek a közbiztonságot veszélyeztetik általában, mint főként különleges katasztrófális események idején. Érdemes e kérdés múltjába egy pillantást vetni.

Az építés ügyét a XVIII. században egyedül a céhek belső ellenőrzése szabályozta és pedig a céh kari fegyelmével, a mesterek működésének ellenőrzésével. Amint Pest fejlődése nagyobb méreteket öltött, felmerült az ellenőrzésnek a kérdése és az építőcéh maga világított reá bizonyos visszasságokra. Hild János, aki működését az Újépület kivitelezésénél kezdte, s az építőmesteri jogot 1790-ben — az építőmesterek céhének ellenzése dacára nyerte el — 1805-ben egy mester-felvétel kérelmével kapcsolatban most már a céh megbízásából ez ügyekben egy részletes emlékiratot készített. Ebben Hild előadta, hogy a pesti építkezések

mennyire silányak, ugyanakkor, amikor az építési költségek aránylag igen magasak. Ennek oka főként az, hogy nincsenek jogérvényes építési szabályok, mindenki a maga tetszése szerint építhet. A piacon nincs megfelelő építőanyag, épp ezért a céh a következőket javasolja a bajok elhárítására: »Minden építendő köteleztessék az építési tervek előzetes bemutatására, s jóváhagyott tervek nélkül ne is lehessen építkezni. A Tanács köteleztessék a bemutatott építési terveknek záros határidőn való jóváhagyására, nehogy az építkezések emiatt haladékot szenvedjenek. Amennyiben valamelyik építőmester a tanácsi jóváhagyás előtt merne építkezni, bírságoltassék meg 50 forinttal az építetővel egyetemben, de bírságoltassanak meg az építőmunkások is, ha jóváhagyott terv nélküli építkezésnél közreműködnek. Amennyiben az építető a jóváhagyott tervtől el kívánna térni, ehhez tanácsi jóváhagyást legyen köteles beszerezni. Minthogy a silány építőanyagok felhasználásából sok baj származik, ki kellene mondani, hogy ha valamelyik építőmester az építető által beszerzett anyag silánysága miatt nem lenne hajlandó folytatni a munkát, más építőmesternek se legyen szabad ezt elvállalni. Minthogy az építőmesterek »építőgaras« címén alig keresnek annyit, mint az építőmunkások *köteleztessenek az építetők a tervek díjazására. A* fertálymesterek köteleztessenek végül annak ellenőrzésére, hogy építő munkát csupán építőmesterek vállalhassanak. S ha ez ellen valaki véteni merne, bírságoltassék meg 100 forinttal.« A céh ezen javaslatát a Tanács elfogadta és kihirdette, úgyhogy tulajdonképen ebből lett Pest város első építési rendszabálya. A Szépítő Bizottság rendszeresítette bizonyos mértékig az ellenőrzésnek ezt a módját, azonban az iratok hemzsegnék az idevágó panaszoktól és minduntalan előfordulnak, úgy mint ma is, építési engedély nélküli építkezések. A Bizottság összetétele Pest legjobb építőmestereiből, úgy látszott magában hordja a szükséges biztosítékokat, — viszont az 1838. évi katasztrófa méreteiből kitűnik, hogy bár a Bizottság építő-

mester tagjainak épületei ezt a végső próbát is kiállták, az ellenőrzés még sem lehetett eléggé hatásos és rengeteg silány és rossz kivitelű épület bosszulta meg a felületes munkát. Mindezt József nádor már az árvíz előtt 10 évvel megfigyelhette és 1827-ben intézkedett egy új, messzebbmenő és szabatosabb építési szabályrendelet felállítása iránt. Meghozatta a bécsi építési szabályrendeletet és egy annak alapján kidolgozott tervezetet küldött a városi Tanácshoz, amely azonban annak letárgyalását épp úgy nem végezte el, mint más, előzőleg említett jelentős építési ügyben sem volt hajlandó nyilatkozni. A Tanács egy évtizeden át válasz nélkül hagyta a nádori leiratot. 1838. április 2.-án a Nádor kérdést intézett ez ügyben a Szépítő Bizottsághoz, mert, mint írta, alapvető fontosságúnak tartja a szabályrendelet kiadását, az építkezések rendszeres ellenőrzésének bevezetését és ekkor indultak meg a tárgyalások az iránt, hogy a bécsi mintára egy Pestre alkalmazott szabályrendelet kidolgoztassék.

A további intézkedések sorában ismét szerepel a város teljes felvételének feladata, amelyet 1838. nyarán Tenzer Károly és Grechner Béla tartoztak elvégezni.

Ugyanakkor javaslatok készültek arra vonatkozólag, hogy az árvízokozta károk helyreállítási munkáit miképen lehetne az utcák szabályozására felhasználni. Tervek készültek egy-egy zég-zugos utca kiegyenesítésére, mások kiszélesítésére, mint új utcák nyitására. E műveleteket egy becslőbizottság készítette elő, megállapítván, az árvízokozta károkat, hogy azok később számításba legyenek vehetők. Ezt a szabályozási tervet az árvíz károsultjainak javára ki is nyomták. A Belvárosban csak igen kis jelentőségű szabályozásokat írtak elő a legfontosabb volt a Kereszt-utca — a mai Veres Pálné-utca — megnyitása a Mészáros-utcaig — a mai Várház-körútig — amelyet nyugati oldalán a rombadőlt és onnan a Fasorba áthelyezett Lövölde-telek igénybevételével szélesítették ki. Ekkor alakítják ki a Gránátos-utca mentén a

Vármegyeház oldalán ma is meglévő kis teret. A terv során vetődött fel először a Terézvárosban a Hajós-utca menti tér, amelyet később Hermina-térnek neveztek és amelyet az Operaházzal beépítettek. Ekkor született meg a Klauzál-tér és a Józsefvárosban a Rákóczi-tér és kitűzik a Wesselényi-utca vonalát is. E tervből ered továbbá az Eszterházy-utca — akkor Városmajor-utca — kiszélesítése a Nemzeti Múzeum mögött. Az Ősz-utcát, a mai Szentkirályi-utcát ekkor az Üllői-útig vezetik és meghúzzák a mai Köztelek- és Erkel-, Imre-utcák vonalát, a Práter-utcát meghosszabbítják a Tömő-utcáig. A felsorolt szabályozásokat tényleg sikerült végrehajtani — bár bizonyos elcsodálkozással kell látni azt, hogy a sokat hangoztatott szabályozás kimerült ez apróságokban és átfogóbb városrendezésre ismét nem került sor. Az 1808. évi városrendezési program eddig végre nem hajtott részéről ugyancsak megfélekeztek, hiába vetettek fel itt új gondolatokat, egyikük sem valósult meg. Mint már hallottuk, a városi tanács közönyében kallódott el gr. Széchenyi István szép gondolata, hogy a Harmincad-ház helyén új Városház épüljön. A visszatekintő, a pusztulás mértékéről hallva, tudva, hogy a házaknak 53.6%-a dőlt össze, úgy vélné, hogy ily körülmények közepette nagyszabású rendszeres városrendezésre nyílt volna alkalom, amelyet a városi tanács és a Szépítő Bizottság egyaránt elmulasztottak. Azonban próbáljunk megértéssel belehelyezkedni az akkori állapotba: a katasztrófa anyagilag annyira megviselte a várost és polgárait, hogy Pest a maga erejéből nagyszabású cselekedetre nem volt képes, nevezetesen olyan városrendezési műveletre, amely messzemenően átalakította volna Pestnek arculatát. Ezek és ezek lettek hajléktalanok és azok újraelhelyezésének gondja foglalkoztatta elsősorban a hatóságokat, ezek vesztették el vagyonukat, sőt keresetüket, ezért a megmaradt tőkék elsősorban a puszta helyreállításra, új élet kezdésére voltak szükségesek. Nagyarányú munkálatok csak akkor

váltak volna lehetségessé, ha a város olyan vagyonnal rendelkezett volna, mint amilyenből 30 év előtt megteremtette a Szépítő alapot. Vagy, ha az egész ország összefogott volna Pest város érdekében, ez azonban még akkor nem volt lehetséges, Ilyen országos közreműködés alapfeltétele a rendezett, szervesen kiépített államrendszerrel. Magyarországon akkor még nem rendelkezett. 40 évvel később a szegedi árvíz után, amikor a modern magyar államosság már kiépült, egy vidéki város helyreállításánál már erre is mód nyílt.

Hogy minő nehézségekkel állott szemben a helyreállító akarat, azt legjobban megfigyelhetni az építési szabályrendelet kiadása körüli ügymenetben. Mint hallottuk már 1805-ben sürgette az építómesterek céhe egy építő szabályrendelet megalkotását. A Nádor 1827 óta fáradozott is e téren és 1838 április 2.-i rendeletére végre is előkerült a bécsi szabályzat alapján csaknem egy évtized előtt készült tervezet, amely a következőket tartalmazta:

A szabályzat 44 pontból állott és célja elsősorban az építkezések minőség szerinti megjavítása volt és ezenkívül néhány pontban intézkedett a lakások elrendezésénél is, így tehát néminemű egészségügyi intézkedéseket is tartalmazott.

Az első fejezetek igazgatási kérdéseket tárgyaltak, újra kimondván, hogy csak szabályos engedélyezés alapján szabad építeni és csak jogosított építómesterek kivitelezhetik az engedélyezett terveket.

A következő pontok szabályozták az épületek magasságát, a felső határt a város egész területében földszintben és három emeletben állapítván meg — a mintául felhasznált bécsi szabályrendelet négy emeletével szemben. — Az emeletek magasságát padlótól padlóig mérve, 11 lábban állapították meg, a földszint padlójának pedig minden esetben az 1838. évi árvíz legmagasabb szintje fölé kell kerülnie. Meghatározzák a pince mélységét, amely semmiesetre sem lehet nagyobb, mint 13 láb, a földszinti padlótól mérve.

Különös gondot fordít a szabályzat a falvastagságokra »amelyek a házak maradandóságának legfőbb alapfeltételét képezik s e vastag falakat a helyi éghajlat is megkívánja.« A külső fal mértékét épp ezért a legfelső emeleten két lábban állapították meg s a falak emeletről-emeletre hat hüvelykkel — ami y_2 téglá hosszának felel meg — voltak vastagítandók. A pincefal ugyanennyivel vastagítandó. Mindez azt jelenti, hogy a háromemeletes háznál a földszinti külső fal már három és fél láb vastagságúra volt építendő. A lakások közötti válaszfalak egy láb vastagra voltak falazandók. A pince fölé kötelezően előírták a boltozást és pedig legalább egy láb vastagsággal. Mint falazati anyagot a szabályzat a jóminőségű tömör követ és az égetett téglát írta elő — de tilalmazta a vályogfalat. A falazást a városi mérnökök kötelesek ellenőrizni. A tetőfedésnél a szabályzat szerint a zsindelezés elkerülendő volt.

A továbbiakban intézkedett a szabályzat afelől, hogy a felmenő pillérek egymásközötti legkisebb távolsága legalább 8 láb legyen és ennél kisebb pillérköz csakis akkor volt megengedhető, ha a teleknek homlokzati hossza folytán a 8 lábás pillérköz nem adódott ki. Ilyen esetekben azonban a pillérek gondosabban falazandók és a földszinten kőpillérek alkalmazandók voltak. A szabályzat ez előírásával tehát tulajdonképen teljesen sematikussá tette a homlokzatokat.

Az udvarokra vonatkozólag a szabályzat azt mondta ki, hogy »egészségi okokból azoknak az udvaroknak, melyekre szobák néznek, kielégítő nagysággal kell bírnia«. De az alsó határt elmulasztották megállapítani és így tág teret nyitottak a szűk és sötét udvarok építésére.

A legkisebb lakás az egy szoba-konyhás volt és ilyent a talajszint alatt semmi esetre sem szabadott létesíteni. Több lakás közös konyhával nem alapítható. A szabályzattervezet a szobák legkisebb méretét 18x15 lábban (5.70 x 4.75 méter) kívánta megállapítani s a legkisebb lakás konyhájának legkisebb méretét

2 négyzetölb (7.2 m²) határozta meg — e kikötéseket a szabályzat jóváhagyásakor törülték. Az egészségügyet kívánta szolgálni az az előírás, amely szerint minden lakáshoz külön árnyékszék építendő, lehetőleg a lakáson belül és csak az egy szoba-konyhás lakások esetében szabad két-két lakás számára egy-egy közös árnyékszékét létesíteni.

A szabályzat 1838 novemberében Bécsben is jóváhagyott, s annak betartásáért a Szépítő Bizottságot tették felelőssé, amely mint ellenőrző hatóság szerepelt. Az 1838. évben, mint egy iratból kiderült, úgyszólván senkisémet tartotta be a szabályzatot és az ellenőrzés is igen lanyha volt. Ezen nem lehet csodálkozni. Aránylag roppant méretű építkezés indult meg — míg 1837-ben a Szépítő Bizottság elé mindössze 72 építési engedélykérvény érkezett, a csonka 1838-as évben viszont 457-et nyújtottak be, (ami az árvíz előtti házak $\frac{1}{10}$ tette ki) 1839-ben pedig 397 kérvényt. Elképzelhető az építőmesterek foglalkoztatottsága, az anyaghiány, amely jelentkezett. Bizonyos, hogy ezeken túlmenő számú volt a kisebb és nagyobb tatarozások, helyreállítások száma, hiszen sokkal több ház sérült meg. Az építető, mind az építőmesterek első gondja pedig az volt, hogy újra lakhatóvá tegyék a várost. Ezzel szemben szinte elhomályosodott a szabályzat betartásának kötelezettsége, mind pedig a hatósági ellenőrzés szigora.

Az illetékesek már 1838 áprilisában előre látták ezt a helyzetet és a Nádor felvetette azt a kérdést, hogy miképpen lehetne a leginkább sújtott külvárosokat minél gyorsabban újraépíteni, hogy miként lehetne a hajléktalanoknak legalább ideiglenes menedéket juttatni. A bécsi szakértő, Sprenger Pál, ki is dolgozott erre egy ideiglenes könnyített építési szabályrendeletet, hogy ezzel a szükségépítkezések ügyét előbbre vigyék. Nevezetesen ott, ahol legfeljebb földszintes és inkább menedék jellegű házakról volt szó. E könnyítések szabályzata előírta azt, hogy legalábbis azok a falak és pillérek, amelyek a tetőszéket hordozzák, kőből vagy téglából

épüljenek, viszont a hordópillérek közötti falazat az árvíz legmagasabb szintje felett vályogból is készülhetett, de ilyen esetekben záros határidőn belül köteles lett volna a tulajdonos a falazatok kicserélésére. A lakások padlószintje azonban sehol sem kerülhetett az árvíz legmagasabb szintje alá. Elképzelhető, hogy a külvárosokban mennyi ház épült újra ilyen módon, csak hogy tető alá jussanak az árvíz folytán hajléktalanná váltak. Elképzelhető azonban az is, hogy a kötelező falkicserélés csak igen ritkán következett be. A szakértő jelentés mint látjuk, az árvíz okozta károk legnagyobb részét a hiányos és meg nem felelő építkezésekben vélte felfedezhetni, de természetesen a szakértők világosan látták azt is, hogy a város számára az állandóan növekedő legmagasabb Duna-vízállás folytán bizonyára emelkedő árvíz hullám továbbra is növekvő veszélyt fog jelenteni, — hacsak nem gondoskodnak kielégítő védelemről. E kérdés körül szorgos tervezőmunka folyt, és javaslatokat tettek, amelyek magukra vonták gróf Széchenyi István figyelmét is. A szóbanforgó tervekről hallván, 1838 őszén egy nagyobb írásbeli munkába fogott, amelyben éles kritikát gyakorolt a tervezett intézkedések ellen. Egész őszön és télen dolgozott előterjesztésén, amelyből végül az 1839 március 2-i keltű városhoz intézett előterjesztést formálta. Ebben előadja, hogy Pest városnak továbbra is állandóan veszélyes lesz a helyzete, ha az 1839 január 18-i építőbizottsági tervezet szerint úgy kívánnak segíteni, hogy »az egész városi terület feltölteni rendelik, mivel az árvizek ellen sem általános duna-szabályozással, sem ideiglenes gátakkal nem lehet védekezni.« Ezzel szemben Széchenyi úgy véli, hogy a várost a lehetőség határain belül igenis meg kell védeni a Duna árvizétől és annak veszélyét a lehetőség mértékében, hogy így az emberi élet biztonsága megóvassék. Kívánatos volna, a város fejlődését a magasabb fekvésű részek felé irányítani. Azonban a védelmet véleménye szerint aligha lehet elérni a városterületnek feltöltésével, sőt

az ilyen feltöltés örökre tönkretenné a város jövőjét. Ha megvalósítják a tervezett feltöltést, Pest minden gondolkodni képes lakója igyekezni fog Pestről elköltözni. Mivel óhajtja feltölteni a tanács Pest város egész területét? — kérdi Széchenyi. A tervezetben egyszer építési törmelékről, szemétről, útkaparékról van szó, máskor pedig ideszállítandó jobb anyagokról. Az építési törmelékre mindenkinek szüksége van a saját telkén belül és hogyan lehetne már felépített házak mentén az utcákat szeméttel és útkaparékkal feltölteni? Minő sár és minő por keletkezne, az utcák a betegségek valóságos melegágyává válnának! Ha pedig jobb anyagot szánunk reá, honnan lehetne a szükséges felmérhetetlen mennyiségűt előteremteni? Ez elképzelhetetlen költséggel járna és az egész város eladósodna. De ha a pénz meg is volna, hol volna a város határában ilyen jóminőségű feltöltő anyag fellelhető? Alkalmas-e erre a Dunából gépi erővel kikotorható kavics? Mindezenfelül pedig a legnagyobb kérdés, hogy vajjon egy ilyen feltöltés a meglévő rosszulépített házak állékonyságát valóban fokozná-e? Mert hiszen a katasztrófa nagy tanulsága, egyrészt az, hogy csakis az eléggé mélyre alapozott házakban nem történtek süppedések és beomlások. Ez a mindenképpen lehetetlennek látszó feltöltés különben is csak látszólagos biztonságot nyújtana addig, amíg egy új hatalmas árvíz be nem következik. De a tervezet ezenfelül »fokozatos« feltöltésről beszél. Széchenyi egyszerűen nem tudja megérteni, hogy azt miképpen lehetne megvalósítani. A tervezetben szó van róla, hogy az árvíz szintje az 1775. év óta több, mint 10 lábbal emelkedett és előrelátható, hogy az emelkedés továbbra is folytatódni fog. Tehát 1902-ben még 10 lábbal lesz magasabb az árvízszint! Ha eddig a szintig is feltöltenék a város egész területét, 1902 után ismét folytatják majd ezt a műveletet, úgy, amint a tervezet mondja: »a feltöltési munkának folyamatosnak kell lennie«. Így mutat reá Széchenyi az eljárás képtelenségére és borzasztó következményeire: Mindenek-

előtt azt kérdi, hogy mely szinten építtessenek az új házak? Valamely évtizedek múlva elérendő szinten? Es amíg az eléretik addig a házak álljanak gólyalábon? Ha majd Nákó gróf a jövő évben megépíti Váci-utcai házát, melyik szintre helyezze annak földszintjét: az 1838. évi árvízére, avagy az 1902-ben előrelátható szintre? Es ha az utóbbi szinten fog építkezni, akkor vajjon mi történjék a szemközt álló Kolb-féle házzal? Egyáltalán mi történjék a becsületesen megépített régi házakkal? Hisz azok földszintjét a fokozatos feltöltés lassankint pincévé teszi s az emelet ilyenkor átalakuljon földszintté. Hogyan lehet ezt egyáltalán elképzelni? További kérdés, mi legyen az utcakövezettel, mely szinten készüljön az utcák burkolata? Összefoglalólag azt mondja, hogy: »ez az eljárás hosszú évekre vagy mindörökre tönkretenné a város szépségét, hiszen egyszerűen ki sem számítható, hogy ez a fokozatos átmenet meddig fog eltartani. Alázatos véleményem szerint azonban a szépséget csak akkor lehet feláldozni, hogyha így lényeges eredményt érünk el.« Ezek után részletesen kifejti, hogy a feltöltés gondolatát el kell ejteni és a város területét megfelelő, az egész Dunaparton végighúzódó jól szerkesztett partfallal kell megvédeni, hogy a meglevő váci és soroksári töltés fokozatosan megfelelőre építendő át. Ezenfelül természetesen múlhatatlan követelmény, hogy a jövőben csak a leggondosabb építkezést szabad megengedni.

Úgy látszik, hogy Széchenyi maró iróniával előadott érvei nem maradtak hatástalanok, mert az 1839 július 1-i nyomtatásban is megjelent feltöltési rendelet ugyan fokozatos feltöltésről beszél, de csak néhány utcára vonatkozólag írja azt elő. Kimondja, hogy először a legmélyebben fekvő utcák és azok, amelyeknek minden háza bedült, lesznek feltöltendőek, másodsor azok az utcák, ahol az új házak az új szabályzat szerint épülnek és így padozatuk már az 1838. évi árvíz legmagasabb szintje fölé került. Harmadszor kerülnek sorra az új utcák és terek, végül pedig azok az utcák,

ahol házak nem dültek be, ahol tehát gondosan megépített házak állanak — ilyen helyeken elsősorban a padlósínt emelendő fel, s az új utcaszínt másfél lábbal a padlósínt alá kerüljön. Mint már ezekből az intézkedésekből is kitűnik, a város e rendeletében a fokozatos feltöltést már másképen értelmezte, amikor kijelölte a feltöltendő utcák egymásutáni sorrendjét. A rendelet szerint 1839. évben a következő utcák jelöltettek ki feltöltésre: a Belvárosban a Széna-tér — mai Kálvin-tér, — a Mészáros-utca — a mai Vámház-körút — és az attól délre fekvő Molnár-tó. A Lipótvárosban a mai Szent István-tér építési törmelékkel töltendő fel, ugyanígy a Dunapart, az Árpád-utcától északra, valamint a Valeró-féle gyárépület déli oldala került feltöltésre. A Terézvárosban e célra kijelölték a Szív-utcának, a Váci-út, Nagymező-utca közötti részét, valamint a Hajós-utcai teret, az utóbbit szeméttel rendelték feltölteni. A Józsefvárosban a Nemzeti Múzeum mögötti utcát, valamint a Stáció-utcát, a Ferencvárosban pedig a Soroksári-utcának a templomon túli részét kívánták magasabb szintre emelni. Mindebből látszik, hogy mint annyi esetben, ebben is gróf Széchenyit igazolták az események, mint az azóta eltelt száz év. Még néhány ma is fennálló árvíz előtt épült háznak obitsora, pl. a Mária Valéria-utcaiak, a Dorottya-utcaiak, ma is világosan mutatja, hogy a város-tervezte nagyméretű feltöltésből mi sem lett és a legmélyebben fekvő utcákat is alig némileg emelték, pl. a mai Veres Pálné-utcát, ahol az egykori járdaszínt még ma is látszik — viszont később hosszú évtizedek munkája árán teljesen elkészült a Dunapart szabályozása, a rakpartok szintjének felemelése, a Duna szempontja feletti 9 méteres szintig, úgy amint azt gróf Széchenyi helyesnek tartotta. így Pestnek 19. századi épületei nevezetesen azok az igen értékes és nemes architektúrájú palotái, melyek a 19. század első évtizedeiben épültek, továbbra is megfelelhetnek hivatásuknak és díszére váltak a városnak mindaddig, amíg nagy részüket a háborúelőtti

évtizedek, kapzsiságfűtötte meggondolatlan bontószenvédélye el nem pusztította, amint az pl. a Ferenc József-tér palotasorával az 1910-es években történt, örökre megsemmisítve e térnek egykori klasszikus nagyságát. Ezért csak a világháború egyik ritka szerencsés következményeképpen örülhetünk annak, hogy a Hild alkotta nagyszerű portikuszos Kereskedelmi Csarnok — amelynek második emeleti lakásában Széchenyi annyit gondolkodott Budapest szebb jövőjéről — megmenekült a bontómunkások csákányától.

III.

Miután láttuk, hogy a nagy árvíz minő hatással — minő jelentéktelen kihatással volt Pest város rendezésére — lássuk, hogy minő hatást gyakorolt az árvíz a következő évtized építészeti képének kialakulására.

Mindenekelőtt meg kell állapítani azt, hogy a Szabadságharc kitöréséig terjedő évtizedben olyan nagyszabású építkezésekre, amilyenek az előző három évtizedben folytak, már nem került sor — kivéve a Nemzeti Múzeumot — amelynek befejezése ez időszakra esett — a pesti Megyeházat és a Városház két emeletesre emelését. Már az időszak végére esik a Lipótvárosi Szent István-templom tervpályázata, a kiviteli terveinek Hild által való elkészítése, mint az Országgyűlés székházára kiírt tervpályázat. így ez időszakban inkább a kisebb és nagyobb lakóházak építése foglalkoztatta a pesti építőmestereket. A Szépítő Bizottság iratai közt fekvő tervek közül ez építkezésekről és azoknak jellegéről éles képet kap a kutató, — de ez a kép végső eredményben meglehetősen egyhangú — ellentétben az előző harmincyolc évben benyújtott tervek közül adódó képpel szemben, amely viszont igen változatos. Az árvíz utáni idők legnevezetesebb építései, Hild József, Kasszelik Ferenc, Zitterbarth Mátyás, Zofahl Lőrinc, Pollack Ágoston és Diescher József voltak kik mint tervezők és mint építő

vállalkozók munkálkodtak. Házaikat, a kicsinyeket és nagyokat, nagy egyhangúság jellemzi s ezért műveik összességéből már szinte kiemelkednek az olyanok, mint a ma is fennálló Bálvány-utca, Tisza István-utca sarki Hild József tervezte Derra-ház, vagy a Vámház-körút, Váci-utca sarki Nádor-szálloda néven ismert Kasszelik építette ház, amely utóbbi e kornak pilaszteres homlokzatú bérházainak egyszerű monumentalitásával, szép ritmusával megszakítja azoknak a bérházaknak egyhangúságát, amelyek homlokzati alapítását mindössze az építési szabályrendeletnek a pilléreközökre vonatkozó intézkedéseit valósítják meg. A Nádor-szállodán megfigyelhető homlokzati megoldás lett az árvíz utáni bérházak építészeti kialakításának állandó visszatérő motívuma s azért azt Pest város minden részében megtalálhatni, jellemző erre a legszebbek egyike, a Honvéd-utcai Valeró-gyár — melyet legújában műemléknek nyilvánítottak. Hasonló volt a Vilmos császár-úton éppen lebontott Burckhardt-ház, a Károly-körút, Dohány-utca sarki Marczibányi-ház — és ezt a homlokzatot adta Kasszelik 1841-ben az egy emelettel megmagasbbitott, a bárók időkől eredő pesti Városházának is. Ezzel az egyhangúsággal szemben minő egész más építészeti homlokzatmegoldási problémák foglalkoztatták a tizes, húszas években Kasszelik Fideliót, Hofrichter Józsefet, Pollack Mihályt, akik minden egyes ház homlokzatának megformálásakor, művészi feladattal szembenállónak érezték magukat és a homlokzat finom, összetett ritmizálásán fáradoztak, a középrészt és a szárnyakat különböző, szinte kontrapunktikusan elrendezett osztással képezték ki, ami úgy tetszik a zártor-építésre kényszerített térformáló építészek számára a nagyobb mélység plasztikáját volt hivatott helyettesíteni — tehát mintegy a mélységbeli tér formálása örömeit pótolta s az alakításnak azt a szabadságát helyettesítette, amelyet Hild József a Ferenc József-téri Kereskedők Csarnokának árkádokra állított kétemeletes oszlopcsarnokának megalakításakor gyakorol-

hatott. Ilyen szabad alakításra Pesten a továbbiakban már alig adódott alkalom. Néhol, kivételes esetekben a portikuszt az utcai építési vonalon belül az épület testében valósították meg. Így Hild József már az árvíz előtt az egykori Dunasor Tenzerháznál — ma Akadémia-utca 3. szám — Zitterbarth Mátyás pedig az árvíz után újjáépített pesti Vármegeháznál a szűk utcában is gazdag árnyékhatást ért el a kétemelet magasságú korinthusi oszlopú loggiával. A gazdag fény- és árnyékhatású homlokzatképzés nosztalgiája éltette azokat a pilaszteres homlokzatú házak tervezőit az árvíz utáni időkben.

Azonban épp ez a vágyódás a feloldottabb forma után, az elérhetetlen feloldottabb formáknak ez a ki nem elégitő művészi eszközökkel való utánzása, mód felett jellemző a kornak építőművészeti alaphangulatára, mondhatni mindinkább fokozódó belső meghasonultságára. Az életadta művészi feladat, zárt sorú házu s ezért mindig sík hatású homlokzat volt — s ellentétben az előző évtizedek mestereivel — a most alkotók ezzel nem tudtak megelégedni, ebből a feladatból nem tudták elővársolni azokat a hatásokat, amelyeknek mesterei voltak Hofrichter József, Kasszelik Fidelio és Pollack Mihály! Úgy látszik, hogy itt egy jellegzetes művészet fejlődési momentummal állunk szemben, azzal a pillanattal, amikor egy stílus elérkezik a saját maga művészeti határaihoz, arra a pontra, ahol művészi formai felfogása az adottságokat, a feladat belső korlátait túlhaladta, vagyis amikor a feladat és a művésznak látásmódja, belső stílusa egymásnak ellentmondanak.

A klasszicisztikus építőstílus ahogyan az Pesten kialakult, jellegzetesen síkszerű volt és mint ilyen a legteljesebb harmóniában állott a városi építés, a zárt sorú építés feladatköreiből eredő adottságokkal. Ligeti Pál művészetfejlődéstani elmélete szerint minden egyes művészi stílusnak megvan az építési (architektónikus), szobrászi (plasztikus) és festői fejezete. A pesti klassziciz-

mus az 1810—20-as években keletkezett építésze jellegzetesen az első korszakba tartozott — a 30-as éveknek nagy művei, a Vigadó, a Kereskedők Csarnoka, a Nemzeti Múzeum, a plasztikus korszaknak művei, viszont az árvíz utáni években a pesti építészet a harmadik, a festői korszakba lépett, ami egyúttal azt is jelenti, hogy a stílus fejlődési lehetőségének végére érkezett, azaz a stílus körfolyamata befejeződött.

Mindennek más jeleit is megfigyelhetjük! Sokat mondanak erről Zofahl Lőrincnek, a Fasori új Lövölde számára készült tervei. Ezek is antikos stílusban készültek, de minő másfajta klasszicizmus ez, mint Pollack Mihályé volt. A formák együttese száraz, minden részlet hűségesen követi az antik épületek példáját, hűségesen tartja magát a mintalapokban találhatóéhoz. E tervek az archeológia eredményeknek pedáns és szellemtelen alkalmazásai. A tervezőből az arányok zenéje iránti érzéket kiölte a tudálékosság, a részletekbeni hűséghez való törekvés. Pollack szabadon, egészen alkalmazta azt, amit a régi építészeti emlékeken látott — mint egyszer találóan írtak, inkább visszaemlékezett, mint utánozott. Zofahl az iskolamester bátortalanságával kezeli mindazt, amit egyszer megtanult. Pollack minden antikos formarészletet tanulmányai felett állva alkalmazott, — mondjuk úgy, ahogy Goethe a Faust második részében a görög mondákat kezelte — Zofahl pedig inkább Faust famulusához, Wagnerhez hasonló kicsinyességgel tervezett.

De más művészi jelenségek is feltűnnek. A kor — az európai romantika korában vagyunk! — mindinkább kezdett elidegenedni a görög-római világ művészete által ihletett klasszicizmustól, mert abban nem látta kifejezve a saját maga lelkületét, belső ziláltságát és meghasonultságát. Tévelygő lelkét már semmi-képen sem tükrözték a klasszicizmus harmóniái. Már 10 éve, hogy megjelent Victor Hugó »Notre Dame de Paris«-ja, amely a zsenit jellemző éleslátással felfedezte a középkor világát, mint

a maga hangulatát legjobban kifejező formát. Victor Hugó író-művészetének minden ragyogásával világított reá a Notre Dame homlokzatának misztikus festőiségére, amelyben önmagának és korának vágyódásait saját belső vergődésének visszfényét érezte meg. Hasonló volt a szellemi helyzet minálunk. A nagy klasszicista Kazinczy már 10 éve a széphalmi sírban pihent és hol volt már Berzsenyi klasszikus emelkedettségu horáciusi plasztika] ú óda-költészete! A magyar poézis a nemzet régi dicsősége felé néz és visszaálmodja a dicsó múltat, Kölcsey már megírta a nemzeti múltat idéző Himnuszát, Vörösmarty »Zalán futása«-ban a magyar ősidők romantikus álmképeinek sorát tárta a magyar olvasók elé. A nyugati országokban az építészet már régebben visszafordult a középkori stílusokhoz és Friedrich Schinkel már a 20-as évek végén megépítette Berlinben a délfranciaországi gótikát utánzó »Werder'sche Kirché«-t.

Nálunk az árvíz idejéig ilyen hajlam nem jelentkezett. A vezető építészek Pollack és Hild az olasz klasszicizmuson nevelkedtek. Pollack már 60 éves volt, Hild már közeljárt az ötvenedik évéhez. Újabb utak keresésére úglátszik már egynek sem volt kedve. A középső korosztály követte az elődök által kiépített utakat, vagy ha attól eltért, akkor is inkább az iskolássá vált archeologizáló klasszicizmus útjára lépett, mint ahogy azt Zofahnál láttuk, Kasszelik Ferenc a városligeti Fasorban Palladio vicenzai villájának utánzatát építette fel. Pollack Mihály fia, Ágost és annak irodabeli társa, Ybl Miklós 1840-ben szabatos renaissance-kápolnát terveztek a József fiúárvaház számára és ez a stílustörekvés e műterem munkáiban ismételtlen jelentkezett. A negyvenes évek közepén egyes romános és gótikus részletek bátortalanul kezdenek jelentkezni, de ezekből sem lesz több, mint annyi, hogy az ablakkeretek csúcsívbe ágaskodnak, hogy a párkány szalag tagolásának rajzában bizonyos középkori stílusjegyek mutatkoznak. Az ilyen formaelemek egyes Zofahl és Pollack Ágoston irodájából

kikerült tervekre jellemzők s tudjuk, hogy a negyvenes évek második felében ott működött Fessler Frigyes is. 6 1845-ben a magyar Országgyűlés pesti palotájára hirdetett tervpályázaton a müncheni Maximilian-stílusban tervezett romantikus ízű, román és más stíluselemeket kereső művével első díjat nyert. Ugyanez évben készült a főti templom terve, amelyben Ybl Miklós az olasz és gót elemeket úgy keverte, amint azt régebben Schinkel tette az említett berlini templománál. A gótikus elemekkel már gazdagon díszített — részben ma is fennálló — bérházak, így a Király-utcai Pekáry-ház, a Múzeum-körút, Magyar-utca közti romantizáló Ybl-ház, már az ötvenes években épült.

A romantikus irány tehát a nagy árvíz és a szabadságharc közti évtizedekben kevés hatást gyakorolt a pesti építészetre, bár szinte azt kellene feltételezni, hogy a nemzeti ébredés romantikus hangulata erősen befolyásolhatta volna e kornak építészetét. Hogy ez nem történt, annak okait meg lehet találni a viszonyokban és körülményekben, amelyek lényegesen eltérnek attól az előző korszakétól, amely a pesti klasszicizmust kialakította. De míg a klasszicizmus szellemi tartalmai közel állottak társadalmunk szellemi alkatahoz, — hiszen a művelt magyar évszázadok óta a latin nyelvtanon nevelkedett, hivatalos ügyekben latinul írt és szónokolt, gondolkozásának alapjait a corpus juris alapján sajátította el a jurátus intelligencia s ezért a klasszikus architektúrát közel érezte önmagához — viszont a romantikus gondolkodáshoz, a középkor érzelmi értékeinek szeretetéhez és a nemzet nagy nevelői, költőinek művei csak rövid ideje kezdtek közelebb hozni a közönség lelkét. Ez teszi érthetővé, hogy általában csak a negyvenes évek közepe táján jelentkezik némi ellentmondás a klasszicizmussal szemben, csak ekkor kezdik bírálni az előző évtizedek építészetét, csak ekkor adnak egyes publicisták kifejezést annak a hitüknek, hogy e hazában másként kellene építeni. Kossuth, Hunfalvy, Henszlmann írásai jellemzők e gondolat

fogantatására. Látnivaló, hogy csak ilyen későn kezdett átmenni a köztudatba a romantika művészi felfogásának tudata és vágya.

Közrejátszott mindebben még az is, hogy a Szabadságharcot megelőző, annak szellemi talaját előkészítő évtizedben a társadalom nélkülözte azt az egységet, amely minden igazi építő-korszaknak alapját alkotja s amely úgylátszik megvolt abban az időben, amikor Pollack Mihály építőművészi iránya József nádor támogatásával úgyszólván teljhatalommal uralkodott Pestnek építészeti sorsán. A romantikus építészet kialakulhatásának idejében hiányzott a vezető egyéniség, ilyen csak 1845-ben jelentkezett, az akkor alig 25 éves Fessel Frigyes személyében.

Ha Pest építészettörténetében a nagy korszakokat keressük, úgy ilyent találunk a XIX. század első évtizedében — de ilyenek nem minősíthetjük az árvíz utáni évtizedet. Ennek a jelenségnek szellemtudományi tanulsága az, hogy az igazán építészeti korok illetően mivoltukat nem anyagi természetű eseményeknek köszönhetik, mint inkább a társadalom szerencsés szellemi alkatának, vagy azt kell mondanunk, hogy a két tényezőnek össze kell találkoznia, hogy az anyagiak is kiválthassák termékenyítő hatásukat a művészetek anyjára, az építészetre s hogy a nagy művészi egyéniségek tényleg alkotómunkát végezhesenek.